

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

ПОТЕНЦІАЛ ТРЕНІНГОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ
МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ
ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИTHE POTENTIAL OF TRAINING TECHNOLOGIES IN THE PROCESS
OF FORMATION OF INTERETHNIC TOLERANCE
OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

У статті розглянуто значущість тренінгових технологій у процесі формування міжетнічної толерантності майбутніх вчителів початкових класів. Міжетнічну толерантність розуміємо як систематизуючу якісну характеристику особистості, яка свідчить про внутрішню гармонію, розвинуту здатність до самоконтролю й самокорекції з представниками різних етносів і сприяє налагодженню психологічно комфортної ситуації для ефективної діяльності на засадах позитивного синергічного ефекту.

Як показали наші дослідження, найбільш ефективним у професійній підготовці майбутніх вчителів початкових класів виявився такий інтерактивний метод навчання як тренінг, який дозволив забезпечити якісне здобуття студентами нових знань та їх ефективне застосування на практиці, а також сприяв розвитку творчого потенціалу і вмінню працювати у групі. Під час тренінгу забезпечується реальна можливість створити позитивну мотивацію студентів до навчання і спонукати здобувачів вищої освіти до усвідомлення важливості особистісної готовності до перенесення отриманих теоретичних знань і практичних умінь на реальну практичну діяльність у майбутньому.

З метою формування міжетнічної толерантності майбутніх вчителів початкової школи нами розроблена і організована для магістрантів у 2019-2020 н.р. тренінгова програма «Міжетнічна толерантність як чинник професіоналізму вчителя початкової школи», яка складається із п'яти пов'язаних змістових модулів: «Пізнай себе»; «Соціальна сензитивність до партнера по спілкуванню»; «Людина серед інших»; «Я – з позиції іншого етносу»; «Розв'язання міжетнічних конфліктів».

У процесі участі магістрантів у цьому тренінгу зроблено акцент на формуванні теоретичних знань адекватної орієнтації в поліетнічному середовищі початкової школи, розвиток практичних умінь і навичок налагодження конструктивного діалогу з представниками іншого етносу.

Ключові слова: майбутні вчителі початкової школи, тренінгові технології, інтерактивне навчання, педагогічний тренінг,

міжетнічна толерантність, полікультурна освіта, фахова підготовка.

The article has considered the importance of training technologies in the process of formation of interethnic tolerance of future primary school teachers. We have understood interethnic tolerance as a systematizing qualitative characteristic of a person, which testifies to inner harmony, developed ability to self-control and self-correction with representatives of different ethnic groups and helps to establish psychologically comfortable situation for effective activities based on positive synergy.

As our own researches have shown, the most effective in the training of future primary school teachers has been such an interactive teaching method as training, as it has allowed to ensure high-quality acquisition of new knowledge by students and their effective application in practice, and also it promoted to develop of creative potential and the ability to work in groups. The training provides a real opportunity to create a positive motivation of students to study and encourage graduates of higher education to realize the importance of personal readiness to transfer theoretical knowledge and practical skills to real practical activities in the future.

That is why, in order to form interethnic tolerance of future primary school teachers, we have developed and organized for undergraduates students in 2019-2020 academic years training program "Interethnic tolerance as a factor of professionalism of primary school teachers", which consists of five interrelated content modules: "Know yourself"; "Social sensitivity to the communication partner"; "Person among others"; "I – from the standpoint of another ethnic group"; "Resolving of interethnic conflicts". In the process of undergraduates' participation in this training, the emphasis has been put on the formation of theoretical knowledge of adequate orientation in the polyethnic environment of primary school, the development of practical skills and abilities to establish a constructive dialogue with representatives of another ethnic group.

Key words: future primary school teachers, training technologies, interactive learning, pedagogical training, interethnic tolerance, multicultural education, professional training.

УДК 378:373.3.011.3-051:37.091.31:004
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/30-1.1>

Атрощенко Т.О.,
докт. пед. наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки дошкільної,
початкової освіти та освітнього
менеджменту
Мукачівського державного університету

Постановка проблеми в загальному вигляді. Стратегічними цілями державної етнонаціональної політики є створення сприятливих умов для загальнонаціональної консолідації. Саме тому формування міжетнічної толерантності майбутніх

вчителів початкової школи є одним із найважливіших складників свідомого, цілеспрямованого регулювання суспільних процесів, а також вагомою передумовою для здійснення ефективної професійної діяльності у полікультурному серед-

овищі закладу освіти. Складність і багатогранність феномену «міжетнічна толерантність» зумовлена тим, що його формування відбувається під дією численних чинників: соціальних, етнічних, культурних, політичних, психологічних, педагогічних.

Розвиток професійних компетентностей є основною вимогою, яку ставить перед закладами вищої освіти (далі – ЗВО) сучасне глобалізоване й полікультурне суспільство. З метою максимальної реалізації цієї вимоги нині украй важливою стає якісна модернізація не лише змісту вищої освіти, а й методики організації освітнього процесу. Слід враховувати, що психолого-педагогічні орієнтири вітчизняної системи початкової та дошкільної освіти зазнали суттєвих змін у контексті реалізації вимог Нової української школи. З огляду на ці факти очевидним є те, що необхідні кардинальні зміни щодо професійної підготовки майбутніх вчителів початкової школи.

Питання активізації освітнього процесу у ЗВО було завжди популярним, однак в сучасних освітніх реаліях воно особливо актуальне і потребує ґрунтовного вивчення як у методологічній, так і в практичній площині. Як показали наші дослідження [1], найбільш ефективним у професійній підготовці майбутніх вчителів початкових класів виявився такий інтерактивний метод навчання як тренінг, оскільки він дав змогу забезпечити якісне здобуття студентами нових знань й ефективно застосування їх на практиці, а також сприяв розвитку творчого потенціалу і вмінню працювати у групі. Під час тренінгу забезпечується реальна можливість створити позитивну мотивацію студентів до навчання і спонукати здобувачів вищої освіти до усвідомлення важливості особистісної готовності до перенесення отриманих теоретичних знань і практичних вмінь на реальну практичну діяльність у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Феномен міжетнічної толерантності є предметом дослідження широкого кола науковців, зокрема А. Асмолова, О. Гриви, О. Гуренко, Г. Дмитрієва, Е. Заредінової, В. Євтуха, М. Кранстона, П. Нікольсона, І. Тишик, Т. Фокіної. Під час дослідження було з'ясовано, що теоретичні та практичні питання організації професійної підготовки майбутніх вчителів початкової школи досліджено у публікаціях І. Дичківської, Л. Коваль, М. Марусинець, О. Савченко, Л. Хомич, О. Шквир.

Питання формування міжетнічної толерантності в процесі фахової підготовки студентів досліджували О. Булгакова, В. Євтух, С. Калаур, Л. Лук'яненко, І. Пчелінцева, П. Саух, Ю. Тодорцева, А. Фурман та інші. Науковці наголошують на важливості активних методів навчання у ЗВО та пропагують використання психологічних і педагогічних тренінгів. Зокрема, особливості використання тренінгових технологій в освітньому процесі

висвітлено у працях В. Безпалька, Л. Бондарєвої, І. Мельничук, Л. Мороз, Н. Ничкало та інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В силу того, що феномен міжетнічної толерантності нині на часі, у науковій літературі з'явилися різні ідеї та пропозиції щодо її формування. Вважаємо, що ґрунтовного вивчення потребують саме практичні аспекти, що впливають на її формування у педагогів, які працюватимуть у початковій школі.

Досліджуючи формування міжетнічної толерантності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки в магістратурі, ми обґрунтували систему формування міжетнічної толерантності майбутніх вчителів початкової школи в процесі фахової підготовки у магістратурі та визначили педагогічні умови, які забезпечують її дієвість [1]. Однією з цих педагогічних умов на основі педагогічного консиліуму було обрано удосконалення особистісних якостей і збагачення практичного досвіду в контексті міжетнічної толерантності засобами тренінгу.

Нами вперше було розроблено і впроваджено у програму професійної підготовки майбутніх вчителів початкової школи соціально-педагогічний тренінг «Міжетнічна толерантність як чинник професіоналізму вчителя початкової школи», який показав свою ефективність і сприяв формуванню належного рівня (високого і достатнього) міжетнічної толерантності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки в магістратурі.

Як свідчить практика, останнім часом саме тренінги набули широкого використання під час організації професійної підготовки фахівців, які працюватимуть в Новій українській школі (у її початковій ланці). Однак ще не всі методологічні та практичні питання, які стосуються використання тренінгу для підготовки магістрантів і формування в них міжетнічної толерантності, можна вважати повністю розкритими. Такі аспекти й були покладені в основу написання цієї статті.

Мета статті – розкрити потенціал тренінгу в процесі формування міжетнічної толерантності майбутніх вчителів початкової школи; представити авторський тренінг «Міжетнічна толерантність як чинник професіоналізму вчителя початкової школи» для студентів спеціальності 013 «Початкова освіта».

Виклад основного матеріалу. Професійна підготовка майбутнього фахівця протягом навчання у ЗВО реалізується в процесі низки пов'язаних етапів, серед яких, на думку Т. Котенко, важливими є такі:

1) розвиток початкового інтересу до певного виду діяльності, який є головним у професійній мотивації. Цьому сприяє система бесід, дискусій, аналіз конкретних ситуацій;

2) формування позитивних професійних ціннісних орієнтацій, які дають змогу побудувати у свідомості студента модель майбутньої фахової діяльності. Реалізація цих завдань відбувається через систему активних методів навчання, провідною серед яких є ігрова імітаційна діяльність зі спеціальності;

3) активне формування професійних вмій, необхідних для практичної діяльності. Воно здійснюється у процесі розробки та реалізації навчальних проєктів у змодельованих і реальних умовах, використання конкретних практичних ситуацій і вимагає від студентів вияву самостійності, творчого підходу, ініціативи, наполегливості. Вирішенню цього завдання сприяють комплексні ділові ігри та тренінги [8, с. 144].

Аналіз наукових джерел показав неоднозначність у трактуванні поняття «тренінг». Розглянемо найбільш актуальні для нашого дослідження. Б. Карвасарський вважає, що найбільш повне тлумачення терміну «тренінг» представлено у психотерапевтичній енциклопедії. Автор наводить таке трактування тренінгу – це сукупність психотерапевтичних, психокорекційних і навчальних методів, спрямованих на розвиток навичок самопізнання і саморегуляції, навчання і міжперсональної взаємодії, комунікативних і професійних умінь [7, с. 112].

Цікавим у контексті нашого дослідження вважаємо визначення, яке навів О. Сидоренко. Тренінгом науковець вважає навчання технологіям дії на основі певної концепції реальності в інтерактивній формі. Тобто під час тренінгу відбувається активний процес передачі, засвоєння і створення технологій ефективною дією. До найефективніших рис, якими володіють тренінги, належать інтерактивність і технологічність. За визначенням Оксфордського словника, «training» це: 1) виховання; 2) навчання; 3) тренування; 4) дресирування. Відповідно до цього визначення дослідниця зауважує, що будь-яке викладання, інструктування, будь-які інші форми навчання і передачі досвіду можуть вважатися тренінгом [9, с. 11].

Актуальним вважаємо трактування Л. Бондарєвої, яка розглядає тренінги як активну навчальну діяльність студентів під керівництвом викладача-тренера, під час якої виконуються тренінгові вправи, адаптовані до майбутньої професійної діяльності. Авторка справедливо вважає, що правильна побудова і постановка тренінгів дозволяють відобразити логіку практичної діяльності фахівця [2].

Ми поділяємо позицію М. Дзейтової, яка вважає, що «педагогічний тренінг» як форма освітньої діяльності спрямований на засвоєння знань, розвиток умінь і навичок та формування установок з метою підвищення компетентності у визначеній сфері [5, с. 17]. Повністю погоджуємося з

Н. Бутенко, яка вважає, що тренінгові технології є ключовим елементом системи активних методів навчання. На думку дослідниці, найчастіше використовується така форма їх застосування як корпоративний тренінг, який по суті призначений для вироблення серій стандартних алгоритмізованих навичок [3].

Міжетнічну толерантність розуміємо як систематизуючу якісну характеристику особистості, яка свідчить про внутрішню гармонію, розвинуту здатність до самоконтролю й самокорекції з представниками різних етносів і сприяє налагодженню психологічно комфортної ситуації для ефективною діяльності на засадах позитивного синергічного ефекту. У її структурі виокремлено мотиваційно-ціннісний, когнітивно-пізнавальний, діяльнісно-поведінковий, рефлексивно-творчий компоненти та конкретні показники, а також високий (творчий), достатній (продуктивний), середній (задовільний), низький (репродуктивний) рівні.

Формування міжетнічної толерантності майбутніх вчителів початкової школи розпочинається в процесі навчання у магістратурі, адже у цей час вони є свідомими суб'єктами освітнього процесу. В теоретичній і практичній площині саме ЗВО стоять перед необхідністю конкретизації таких поетапних завдань як виявлення рівня розвитку духовних потреб, інтересів студентської молоді на факультетах початкової освіти, її здатності й готовності засвоювати норми та вимоги загальнолюдської духовності; збагачення свідомості майбутніх вчителів початкової школи ґрунтовними теоретичними знаннями норм, принципів і цінностей міжетнічних стосунків; формування терпимості, виховання позитивних моральних почуттів, настроїв, потреб та орієнтації студентської молоді в сучасних умовах; формування та розвиток стійкої поведінки, навичок культури спілкування.

У процесі практичної діяльності основний акцент було зроблено на меті процесу формування у магістрантів міжетнічної толерантності, що була спрямована на розвиток умінь мирно вирішувати міжетнічні конфлікти на основі терпіння, що передбачає вдосконалення витримки, самовладання, самоконтролю та прийняття усіх інших учасників поліетнічного освітнього середовища початкової школи через розуміння та емпатію. Працюючи над реалізацією такої мети, майбутній вчитель насамперед повинен активно створювати толерантний міжетнічний освітній простір у початковій школі на основі ефективною взаємодії з усіма етнічними групами.

Важливий акцент має робитися на розвиток синергетичного мислення майбутнього педагога початкової школи, що базується на необхідності приймати широкий спектр особистісних якостей та індивідуальних виявів людини, яка належить до іншого етносу та володіє певними міжетнічними

відмінностями. Необхідно налагодити суб'єкт-суб'єктні відношення й спілкування з представниками інших етносів на основі врахування усіх аспектів міжнаціонального спілкування в поліетнічному освітньому середовищі [1, с. 286].

До переліку основних етапів формування міжетнічної толерантності майбутніх учителів початкової школи ми відносимо організаційний (початковий), процесуальний (основний) і результативний (заклучний). Зауважимо, що саме тренінг – метод, який використовувався найактивніше на результативному (заклучному) етапі формування міжетнічної толерантності майбутніх фахівців. Він дозволив студентам активно справлятися з труднощами в ситуації культурного різноманіття та сприяв формуванню навичок ефективної орієнтації в поліетнічному середовищі початкової школи, вплинув на розвиток практичних умінь налагодження конструктивного діалогу з представниками різних етнічних груп.

Зазначимо, що тренінгова технологія вибрана не випадково. Тренінг повністю відповідає юнацькому прагненню до самопізнання й самореалізації, під час його проведення виникає нагальна необхідність комплексно реалізувати різні методи формування міжетнічної толерантності, здебільшого впливаючи на рефлексивно-творчий компонент міжетнічної толерантності, він має опосередкований вплив на когнітивно-пізнавальний і діяльнісно-поведінковий компоненти.

Погоджуючись із І. Вачковим [4], ми використовували тренінг як засіб створення ефективних умов для саморозкриття магістрантів і самостійного пошуку вирішення проблем, як ефективний засіб формування цілісної системи теоретичної інформації про міжетнічну толерантність і важливий чинник розвитку практичних умінь і навичок організації виваженого й толерантного спілкування в поліетнічному освітньому середовищі початкової школи. За нашими припущеннями, обов'язковою умовою ефективно організації тренінгу є організація ефективного діалогу між учасниками групи.

Вважаємо, що на основі тренінгової технології здійснюється формування у магістрантів навичок діалогового спілкування, знаходження компромісу в суперечці, відстоювання своєї позиції. Усе це має позитивний вплив на вироблення в майбутніх учителів початкової школи практичних умінь нейтралізувати негативні тенденції та явища, які загрожують зменшенню шанобливого ставлення до представників іншого етносу, оскільки полікультурна освіта є важливою для створення комфортних міжособистісних відносин в освітньому середовищі початкової школи.

Організуюючи тренінги з майбутніми вчителями початкової школи, ми користувалися порадою І. Залесової про те, що вони «акцентують увагу на визнанні прав інших на життя і гідність;

доброзичливому осмисленні присутності в своєму соціальному середовищі представників інших культур; визнанні позитивних аспектів різноманітності; вмінні цінувати конкретні вияви своєрідності та різноманітності людей» [6, с. 85].

Отже, метою нашого соціально-педагогічного тренінгу був розвиток комунікативних вмінь і доброзичливості, поглиблення знань про міжетнічну толерантність, корекція поведінки в поліетнічному освітньому середовищі початкової школи, формування навичок позитивної міжособистісної взаємодії між всіма учасниками освітнього процесу початкової школи, розвиток здатності до рефлексії, емпатії.

Тренінгова програма «Міжетнічна толерантність як чинник професіоналізму вчителя початкової школи» була організована для магістрантів у 2019-2020 н.р. і складалася з п'яти пов'язаних змістових модулів: «Пізнай себе»; «Соціальна сензитивність до партнера по спілкуванню»; «Людина серед інших»; «Я – з позиції іншого етносу»; «Розв'язання міжетнічних конфліктів». З методичної точки зору тренінг був спрямований на формування позитивного ставлення до представників інших етносів на основі розвитку міжетнічної толерантності та вдосконалення особистісних якостей і рис майбутніх магістрантів спеціальності 013 «Початкова освіта».

У практичній площині нами було розроблено 10 занять по 1,20 год. кожне. Тренінгова програма тривала протягом чотирьох тижнів. До основних завдань, на які ми робили головний акцент, належали:

- 1) підвищення рівня поінформованості про міжетнічну толерантність, культуру, традиції, звичаї, етнопсихологічні характеристики представників свого й інших етносів;
- 2) розвиток емоційної стійкості, гнучкості та здатності до емпатії й співпереживання;
- 3) формування професійно значущих особистісних якостей та практичних умінь для роботи з багатонаціональним учнівським колективом у поліетнічному освітньому середовищі початкової школи;
- 4) розвиток навичок ведення позитивного діалогу з урахуванням особливостей полікультурного освітнього середовища початкової школи;
- 5) підвищення рівня власної етнічної ідентичності та руйнування негативних етнічних стереотипів у міжетнічних відносинах на основі усвідомлення різноманіття світу й виявів особистості у ньому;
- 6) розвиток почуття власної гідності та формування вміння поважати гідність інших незалежно від національної, етнічної, релігійної та соціальної приналежності;
- 7) усвідомлення потреби полікультурної компетентності та шанобливого ставлення до представників інших етносів;

8) зниження рівня етноцентризму й інтолерантності;

9) моделювання позитивної поведінки в ситуаціях міжетнічної взаємодії.

Методичні питання, які вивчалися під час тренінгу, були спрямовані на:

– стимулювання у магістрантів бажання самостійно досліджувати проблему міжетнічної толерантності, а також активно застосовувати набуті знання й уміння під час реалізації професійних обов'язків у поліетнічному освітньому середовищі початкової школи;

– дослідження психологічних механізмів розвитку міжетнічної толерантності та інтолерантності, а також психолого-педагогічних особливостей представників різних етнічних груп;

– формування вмінь створення позитивного поліетнічного освітнього середовища в класному колективі учнів молодшого шкільного віку;

– розвиток уявлень про себе як про представника конкретного етносу, вдосконалення вміння здійснювати самопізнання; визначення найефективніших способів побудови толерантної взаємодії між усіма представниками етнічних груп в умовах поліетнічного освітнього простору початкової школи.

Важливий акцент під час організації авторської тренінгової програми «Міжетнічна толерантність як чинник професіоналізму вчителя початкової школи» було зроблено на принципи як основоположні ідеї. Так, до головних принципів організації тренінгу відносимо такі принципи: активності (учасники тренінгу залучалися до спеціально організованої діяльності: програвання й обговорення рольових ситуацій, спостереження за поведінкою партнерів, виконання практичних дій); творчої позиції (в ході роботи в групі створювалися ситуації, коли потрібно було вирішити проблеми, виявити особисті можливості); партнерського спілкування (організація суб'єкт-суб'єктних відносин).

Як засвідчили отримані результати, позитивним ефектом володіло моделювання практичних ситуацій. Так, магістрам було запропоновано відповідати на конкретне запитання: «Як я вчинив би ...». При цьому ситуація, яка пропонувалася магістрантам, була інтолерантна, а вони мали самостійно визначити тактику своєї поведінки в ній. Як засвідчили бесіди з магістрантами, таке моделювання практичних ситуацій дозволило здійснити гармонізацію інтелектуальної та емоційної сфери; вдосконалило практичні шляхи налагодження ненасильницького спілкування. У методичній площині нами було враховано, що магістранти вільно висловлюють думку лише тоді, коли цього хочуть самі, не варто їх змушувати до спілкування.

Наголосимо на тому, що під час організації тренінгу ми активно використовували методи групової роботи. Як зазначили магістранти, які були

залучені до тренінгу, найбільшим позитивним результатом володіли проблемні дискусії, диспути, дебати із заданими позиціями учасників, практичні вправи для розвитку рефлексії, пізнавальні ігри для формування навичок активного слухання, розв'язування ситуацій міжособистісної взаємодії, ділові ігри, міні лекції та програвання ігрових ситуацій.

Магістранти під час усних бесід наголошували на тому, що вони мали змогу вдосконалити свої особистісні якості. Так, майбутні вчителі початкових класів навчилися безоціночного сприймання протилежних думок і поглядів, мали змогу вдосконалити практичні вміння активно слухати співрозмовника, підвищили рівень контролю власних емоцій, розвинули комунікабельність і доброзичливість, а також емпатію й співпереживання.

Висновки. Отже, тренінг розглядаємо як важливий чинник для розвитку особистості майбутнього педагога початкової школи, а також як ключовий момент формування його особистісно-професійних рис, які впливають на стан сформованості міжетнічної толерантності. У процесі участі магістрантів у розробленому тренінгу «Міжетнічна толерантність як чинник професіоналізму вчителя початкової школи» зроблено акцент на формуванні теоретичних знань адекватної орієнтації в поліетнічному середовищі початкової школи, розвиток практичних умінь і навичок налагодження конструктивного діалогу з представниками іншого етносу. Тренінг сприяв розвитку особистісних якостей (емпатії й рефлексії), а також дозволяв відкоригувати інтолерантні та конфліктогенні стереотипи, які спостерігалися у магістрантів на початку нашого експериментального дослідження.

Наша публікація не вичерпує усіх теоретичних і методичних аспектів, які стосуються висвітлення потенціалу тренінгу під час формування міжетнічної толерантності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки в магістратурі. У подальшому ми акцентуємо увагу на перевірці математичної достовірності отриманих результатів і проведемо аналіз конкретних прийомів, які володіли найбільшим позитивним ефектом під час організації тренінгу.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Атрощенко Т.О. Система формування міжетнічної толерантності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки : дис. д. пед. наук: 13.00.04 / Тетяна Олександрівна Атрощенко. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія МОН України, Хмельницький, 2020. 649 с.
2. Бондарева Л.І. Методичні аспекти розробки та проведення навчального тренінгу студентів у вищій професійній школі. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, 2005. № 6. С. 48–58.
3. Бутенко Н.В. Комунікативна майстерність викладача : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2005. 283 с.

4. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники. М. : Академия, 2001. 187 с.

5. Дзейтова М.Х. Миротворческое образование в условиях современного образовательного учреждения : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования». Майкоп, 2007. 30 с.

6. Залєсова І.В. Підготовка майбутніх вчителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів : дис. канд. пед. наук. 13.00.04 / Ірина Віталіївна Залєсова.

Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця. 2015. 265 с.

7. Карвасарский Б.Д. Психотерапевтическая энциклопедия. СПб : Питер Ком, 1999. 752 с.

8. Котенко Т.М. Тренінг як засіб активізації навчання у вищій школі. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*, 2009. Випуск 16. Ч. II. С. 143–147.

9. Сидоренко Е.В. Технологии создания тренинга. От замысла к результату. СПб : Речь, ООО «Сидоренко и Ко», 2007. 336 с.